

KAPITEL 5 – BESLUTET

»Vi reser med glatt mod och med full kraft in i den mörka framtiden.«

Herbert Felix längtade till Eslöv, men det var arbetet som lockade honom, inte orten.

Han var uppvuxen i en mindre stad. Znojmo hade cirka 30 000 invånare när han lämnade Tjeckoslovakien. Men det hade varit en livlig och brokig plats. Han hade studerat i Wien, rest runt i Europa och utvecklat en livslång kärlek till London. I Sverige hade han huvudsakligen vistats i storstaden Göteborg.

Eslöv var varken livligt eller stort.

Redan i slutet av september 1938 hade Donald Thomson skickat en formell inbjudan till Herbert: »Som vi nämnde, äro vi mycket intresserade

av att få till stånd en undersökning, huruvida det kan finnas förutsättningar för tillverkning av gurkkonserver här i Skåne. Det skulle därför glädja oss mycket, om Ni i och för en sådan undersökning ville komma till Eslöv ... utan någon förbindelse från någondera parten.«¹

Herbert reste dit. Han blev imponerad av Salubrinfabriken, men inte av staden. Enligt Thomson höll alltihop »på att spricka då herrskapet Felix ville bosätta sig i Lund, vilket Ivar Sandberg energiskt motsatte sig«.²

Den 25 november fick Herbert ett kontrakt med posten. Han erbjöds en lön på 6 000 kronor om året och 1 040 kronor för resor och representation. Gurkavdelningen fick en total budget på 10 645 kronor. I följebrevet skrev Thomson:

»Beträffande bostadsfrågan torde det icke råda något tvivel om, att det är förenat med betydande olägenheter, om Ni inte är bosatt på platsen, och då det icke bör bereda Eder någon svårighet att kunna skaffa en fullt modern våning till rimligt pris, beklaga vi livligt, att vi icke kunna avstå från vårt krav i den riktningen.«³

Herbert insåg att han inte hade något alternativ och accepterade direkt. Redan dagen därpå fick Thomson tillbaka ett undertecknat kontrakt, som han tackade för några dagar senare: »Vi hoppas nu endast, att det inte blir några svårigheter från Socialstyrelsen med arbetstillståndet och bedja Eder vara välkommen den 1 januari. Det är vår allvarliga förhoppning, att det samarbete vi skola påbörja skall utfalla till ömsesidig glädje och belåtenhet.«⁴

➤ Herbert Felix började sitt arbete i Eslöv under enkla förhållanden. Han fick hålla till i Salubrinfabrikens källare. Lokalerna var trånga och bristfälligt utrustade med två otympliga träkar för sterilisering av plåtburkar. Det var så lågt i tak att Herbert gick omkring med ständiga bulor i pannan och på hjässan, trots att han var under medellängd.

Han bosatte sig på Norregatan, mitt i den lilla staden, men Kerstin var inte med vid flytten. Efter hemkomsten från Tjeckoslovakien hade hon rest runt i Sverige och hållit föredrag och vädjat om stöd för Europas hotade judar. Hon tyckte inte att det gav resultat. Hon ville göra en insats på plats och övertalade en tveksam Herbert att hon måste resa tillbaka till Prag. Kanske skulle hon kunna få ut Ida, Fritz och Willi: »Herbert grät. Jag grät också. Jag grät, därför att han äntligen förstod ... Jag hade ju ingen aning om på vilket sätt han led för sin familj.«⁵

Kerstin fick fullmakt från en hjälpkommitté i Göteborg att föra flyktigbarn från Tjeckoslovakien till Sverige. För att komma till Prag måste hon resa genom Tyskland och där blev det genast problem. Hon greps, anklagades för att bära falskt pass och för att ha smutskastat Hitler. Vid den tjeckiska gränsen fick hon besked om att hon var »oönskad i Tredje Riket«.

Från Sverige kom »beställningar« som chockade henne. Många familjer ville inte ta emot judiska barn, utan betonade att de föredrog ariska. I vissa fall begärde de garantier för att barnen skulle kunna återlämnas. Men Kerstin gjorde vad hon kunde för att fullfölja en mission, som är märkligt frånvarande i historiken över svenska hjälpaktiviteter strax före och under andra världskriget. Att hon verkligen spelade en roll bekräftas av ett rekommendationsbrev från Amelie Posse, en svensk författarinna som var engagerad i flyktig- och demokratifrågor.

Amelie Posse var gift med en tjeckisk konstnär, Oki Brázda, och bodde i Prag, där hon lärt känna Kerstin. Amelie Posse startade efter sin flykt från Prag den antinazistiska Tisdagsklubben i Stockholm. Hon intygade att »fru Kerstin Felix på ett synnerligen förtjänstfullt sätt samarbetat med mig i flyktinghjälpen, först i Prag vintern 1938–1939, och sedan i Polen ... och hjälpte på det mest rådiga och initiativrika vis en hel del flyktingar från Tjeckoslovakiet«. ⁶

I början av mars 1939 kom Kerstin tillbaka till Sverige via Polen med en grupp flyktingbarn, men inte heller den här gången hade hon lyckats få med sig Ida, Fritz och Willi. De var kvar i Dobřichovic och inväntade det oundvikliga: en tysk inmarsch i resten av Tjeckoslovakien.

Ett par veckor senare, den 15 mars, vällde tyska styrkor in över gränsen. Böhmen och Mähren förklarades som tyska protektorat. Tjeckerna gjorde inget motstånd. I Berlin deklarerade Hitler triumfatoriskt att »Tjeckoslovakien har upphört att existera« och på kvällen anlände han till Prag. Slovakien, som en dag tidigare hade utropat självständighet, fick en marionettregering under tyskt »beskydd«. Sveket i München var fullbordat. ⁷

Brittiska The Guardians korrespondent rapporterade:

»Prag, ett sörjande Prag, upplevde igår sin första dag under tyskt styre – en dag då tjeckerna fick lära sig detaljerna om vad deras underkastelse innebär och då tyskarna inledde sina åtgärder mot judarna och mot människor som har »öppnat sina munnar för mycket«.« ⁸

➤ I Sverige hade Kerstin förenats med Herbert i Eslöv. Hon var uttråkad i den nya våningen »vid det stora, ödsliga torget i det lilla samhället, som kallades stad, men som egentligen endast var en järnvägsstation«. Herbert slet och satte, precis som i Znojmo, en ära i att vara tidigt på fabriken. På morgonen den 15 mars återvände han hem efter bara någon timme. Han rusade upp för trappan: »Hitler har invaderat hela landet!«⁹

Vad skulle nu hända med Ida, Fritz och Willi? De levde under ytterst svåra förhållanden – trångt, kallt och smutsigt – och hade berövats alla rättigheter. Men massdeportationerna av judar hade ännu inte inletts. Wannseekonferensen om »den slutgiltiga lösningen« skulle hållas först i januari 1942. Kanske skulle de klara sig. Kanske skulle de få komma till Sverige, vilket Herbert och Kerstin hade begärt hos Socialstyrelsen.

Den 1 september 1939 kastade sig Hitler över Polen, skyddad i öster av sin pakt med Stalins Sovjetunionen. Storbritannien och Frankrike förklarade krig. Världsbranden hade tänts.

Herbert försökte stilla sin oro genom hårt arbete. Först och främst gällde det att få fram tillräckligt med gurkor. Han valde en modell med kontraktsodling, där jordbrukare kring Eslöv fick teckna sig för maximalt två tunnland. Han hade lyckats skaffa gurkfrö från Tjeckoslovakien och i maj började de sås. Förutsättningarna kunde ha varit bättre. Försommaren 1939 var kall och blöt. Vid skördetid hade en del av gurkorna dessutom blivit alldeles för stora. Herbert var rasande: »De snåla bönderna tror att man får ut mera i vikt om man låter gurkorna växa.«

Trots dessa misräkningar blev produktionsresultatet 60 ton. Gurkavdelningens bokslut för 1939 visade en nettovinst på 16 200 kronor. Problemet med de överdimensionerade gurkorna fick en salomonisk

lösning. De delades i skivor. Så föddes en blivande Felixsuccé: smörgåsgurka.¹⁰

Året därpå var produktionen uppe i 200 ton och lokalerna i Salubrinfabriken blev för små. Tillverkningen flyttades till ett nedlagt mejeri och ett särskilt bolag, P Håkansson's Konserver AB, bildades för konserverfabriken. Men verksamheten expanderade så snabbt att inte heller det gamla mejeriet räckte till och i oktober 1940 beslutade styrelsen att anslå 600 kronor för en utredning om nya lokaler.¹¹

När Herbert senare såg tillbaka på denna första tid i Eslöv betonade han vad han lärt sig av Fritz: »Att min far varenda ledig minut lät mig gå igenom sin fabrik i minsta detalj och att jag kunde denna bransch från grunden var jag nu oerhört tacksam för.«¹²

➤ Herbert Felix hade fått en bra start i Eslöv. Men genom postgången påminnes han om föräldrarnas och Willis utsatta situation. De tidiga breven från Dobřichovic, skrivna på maskin, förmedlade en tillkämpad känsla av normalitet. I mitten av september 1939 meddelade Fritz att »vi har det bra och vi hoppas att det är Guds vilja att det snart blir möjligt för oss att träffas igen«, varpå han frågade om kvaliteten på de svenska gurkorna. Ida tillfogade en förhoppning om att Kerstin, trots krigsutbrottet, skulle kunna komma till Prag igen.¹³

Fritz och Herberts förhållande hade alltid var spänt och de hade skilts åt i Znojmo efter en hård och bitter ordväxling. Det plågade inte bara Herbert, utan uppenbarligen också Fritz Felix. På hösten 1940 fick Herbert ett brev som mitt i all oro måste ha glatt honom. För en gångs skull var det en stolt – och kanske ångerfull – far som talade till sin äldste son:

»Det gläder mig oerhört att Du har framgång med Dina gurkor, och visst har Du rätt, min käre gosse, när Du skriver hur bra det måste gå när Du är optimist. Låt oss nu uppehålla oss en stund vid denna iakttagelse. Våldigt ofta har jag sagt, men jag måste säga det nu igen, att Ditt stora fel alltid har varit att Du haft för litet självförtroende. Liksom självförhåvelse är orätt, så är för litet självförtroende lika fel. Jag har inte varit någon kärleksfull far, och Du vet mycket väl att jag tvärtom kanske ofta var för hård, men jag var mycket förargad över att Du alltid var så pessimistisk och överskattade de andra. Jag såg Dina talanger och kan bara säga att Du kan vara vid gott mod och lugnt se framtiden an.«¹⁴

Herberts självförtroende stärktes även av fortsatta framgångar i Eslöv. Det gick så bra för Håkanssons konserver att styrelsen 1941 tog beslut om en för företaget jättelik investering, beräknad till 145 000 kronor. Av Sockerbolaget köpte Håkanssons den så kallade saftstationen i Eslöv. Där hade Sockerbolaget utvunnit saft från sockerbeter och saften hade genom rörledningar pumpats till sockerbruket i Örtofta. Konservproduktionen skulle flyttas till saftstationen från den gamla mejeribygnaden. Ett annat bevis på det förtroende som Herbert åtnjöt var att varumärket Felix, inklusive katten, hade introducerats bredvid P Håkanssons Konserver AB, firmans officiella namn.¹⁵

Sverige var ett avspärrat land med brist och ransonering för både konsumenter och producenter. Därför blev inhemsk fruktodling ett väsentligt inslag i livsmedelsförsörjningen under kriget – och frukt var något som Herbert kunde. Stora mängder frukt och bär levererades med

tåg till Eslöv från privatpersoner runt om i landet: »Det kom i kassar och korgar. Om en husägare hade ett plommonträd, så skickade han plommonen till Felix.«¹⁶

Under krigsåren inriktades produktionen vid Håkanssons mer och mer på äppelmos, sylt och saft och allt mindre på gurkor och grönsaker. Det rådde dessutom brist på plåt och annat emballagematerial. En särskild industrikommission kontrollerade materialtilldelningen och konservplåt för gurkor drogs in. Under kriget svarade frukt- och bärprodukter för tre fjärdedelar av omsättningen vid P Håkanssons Konserver AB.

En av Herberts första stora affärer var ett kontrakt med svenska armén för leverans av 650 ton äppelmos och apelsinmarmelad. Han redogjorde själv för affären inför styrelsen 1942. Genom leveranserna till armén fick Håkanssons dessutom extra sockerkvoter. I styrelsen titulerades han inte längre »herr«, utan »disponent«.¹⁷

Kerstin trivdes inte i Eslöv och Herbert var jämt på fabriken. Det tärde på det förut så passionerade förhållandet. Kerstin tog arbete i Stockholm som sekreterare på den antinazistiska tidningen Trots Allt. Deras korrespondens fick en allt svalare ton. I mars skrev Kerstin till »Käre Herbert« om sitt nya arbete, men mest för att be om tjänster: »Jag vore tacksam om du kunde sända mig en tvål ... Brödkortet har jag också slut på. Det blir först ny period den 28 och min sista växelkupong gick idag.«

Hon aviserade sin ankomst till Eslöv med nattåg den 1 april: »Så fort jag kommer in i våningen vore jag tacksam för apelsiner och citroner även om de äro frusna. Jag tål ej att vara utan c-vitaminer.«¹⁸

Några månader senare skrev Herbert och berättade att han varit i

Stockholm i affärer, uppenbarligen utan att träffa Kerstin. Istället tackade han för några rader från henne: »Tack skall Du ha för Ditt brev, som jag blev mycket glad för, det var länge sedan jag fick brev från Dig.«¹⁹

Äktenskapet hade börjat knaka i fogarna.

➤ Under dessa år i början på 1940-talet lärde Herbert känna Ivar M G Sandberg, styrelsens ordförande. Sandberg var jurist och Eslövs ledande personlighet. De hade ett bra och nära samarbete, vilket enligt Donald Thomson hängde samman med att både Herbert och Ivar var »spekulativa naturer«.²⁰

Herbert var ofta gäst hemma hos Ivar och Ester Sandberg. Där träffade han deras sagolikt vackra dotter. Hon hette Maj och var sedan 1936 gift med en tandläkare i Stockholm vid namn Björn Groth. Maj skulle bli Herbert Felix andra hustru. Kerstin Cruickshank, hans dåvarande fru, lät senare förstå att Herbert och Maj hade ett förhållande redan innan han bröt upp från Eslöv för att bli allierad soldat. Hur det förhöll sig är oklart, men vänner och anhöriga menar att det nog var så.

Vid den här tiden började Herbert få ett inte grundlöst rykte som kvinnokarl. Han såg bra ut och till Eslöv hade han tagit med sig en högborgerlig uppfostran och den mellaneuropeiska elegans som han så verkningfullt hade använt sig av när han första gången bjöd Kerstin på restaurang i Göteborg. Herbert var en lysande konversatör. Han hälsade på damer genom att kyssa på hand och till och med på kind. Så gick det inte till i Eslöv och det väckte både uppmärksamhet och misstänksamhet.

Wivi Peving, Herberts lojala sekreterare efter kriget, berättar om

skvallret som gick. Om Herberts bil stod parkerad utanför ett hus kunde man vara säker på en sak: att det bodde en vacker dotter där. »Alla damer ville gärna frottera sig i solskenet kring Felix. Han var fruktansvärt charmig.«²¹

Men Herbert möttes också av ett annat slags misstänksamhet. Han beskrevs som »en främmande fågel«, ett till synes oskyldigt uttryck, som vid den här tiden fungerade som antisemitisk markör.

De tyskvänliga och nazistiska stämningarna var starka i Skåne. När Herbert flyttade till Eslöv 1939 hade Sven Olov Lindholms nazistparti sexton avdelningar i Malmöhus län. Inget annat län hade fler.²²

Lund var ett nazistfäste, Malmö ett annat. I Malmö, den skånska storstaden bara några mil från Eslöv, var nazi- och tysksympatierna så utbredda och välorganiserade att Harry Hjärne, Göteborgs-Postens chefredaktör, stämplade staden som »Quislingcentralen«. I maj 1939 hölls ett nazistiskt ting i Malmö, som valts till mötesplats därför att »vår rörelses frammarsch under senaste året varit mest markant i södra landsdelen«. Över 1 000 nazister från hela landet marscherade genom stadens gator under paroller som »Hejda judeinvasionen«.²³

Dessa stämningar märktes även i lilla Eslöv och på gods och gårdar i trakten. Från lägenheten på Norregatan kunde Kerstin blicka ned på torget där butikerna låg: »Specerihandlaren, som var fullblods nazist, konkurrerade med en annan specerihandlare av mer dämpad politisk färg.«²⁴

Men Ivar M G Sandberg var liberal, morbror till den blivande folkpartiledaren Bertil Ohlin, och övertygad antinazist och Englandsvän. Det bidrog säkerligen till att han engagerade sig för en judisk flyktning.

Somliga, med minnen från denna tid, menar att Sandberg knappast heller hade något emot att hans samarbete med Herbert irriterade en och annan gammal juristkonkurrent som sympatiserade med Tyskland.

Herbert måste ha upplevt de tyskvänliga och antisemitiska attityderna som påfrestande även om han inte gjorde någon stor sak av det under sina första år i Eslöv. Vänner och anhöriga berättar att han efter kriget var noga med att både privat och professionellt hålla avstånd till personer som solidariserat sig med fel sida.

➤ När Herbert hade varit tre år i Eslöv började den tyska krigslyckan vända. USA hade dragits in i kriget efter det japanska anfallet mot Pearl Harbor i december 1941. I månadsskiftet oktober-november 1942 besegrades Rommel av Montgomery vid el-Alamein i Nordafrika. På östfronten hade de tyska arméerna kört fast och där närmade sig den avgörande vändpunkten vid Stalingrad. Nyheterna gladdde Herbert, som noga följde krigsutvecklingen genom tidningarna.

Men från Central- och Östeuropa kom rapporter om terror och massdeportationer av judar. I Theresienstadt, Terezín på tjeckiska, hade SS 1941 upprättat ett genomgångsläger för fångar som skulle deporteras vidare till Treblinka, Auschwitz och andra dödsfabriker. Theresienstadt fyllde också en grotesk funktion som uppvisningsläger när nazisterna försökte bemöta beskyllningar om att de terroriserade judar och andra folkgrupper.

SS-mannen Reinhard Heydrich, ordföranden vid Wannseekonferensen, hade av Hitler utsetts till riksprotektor för Böhmen-Mähren, där han styrde med bestialiska metoder. I maj 1942 utsattes Heydrich för

ett attentat genomfört av tjeckiska motståndsmän som landsatts med fallskärm av brittiskt flyg. Han avled av sina skador. De blodiga tyska hämndaktionerna kulminerade den 10 juni, då byn Lidice utplånades.²⁵

Allt detta påverkade i allra högsta grad Ida, Fritz och Willi. Deras prydligt maskinskrivna brev övergick i resignerade budskap, nedtecknade med skakig handstil. De väntade på att bli »överflyttade«, alltså skickade till koncentrationsläger, men klamrade sig fortfarande fast vid att Herbert och Kerstin skulle ha framgång i sina ansträngningar att få dem till Sverige.

Breven från Herbert – och matpaketen – fick allt större betydelse för dem: »Vi väntar dagligen på ett brev från Dig. Dock har varken brevet eller fiskkonserver kommit.«²⁶

På annandag påsk 1942 skrev Ida på sin självlärda svenska: »Vi vilja bedja om att Gud hjälper vidare till Sverige ... far skulle vilja vara hellre idag än i morgon till Eder. Överflyttningarna äro inställda för närvarande.«²⁷ Några veckor senare skrev hon igen för att lämna »den bedrövande underrättelsen« att Willis gode vän Herbert Amadeo hade stupat på östfronten »genom huvudskott«: »Så går den ene efter den andre.«²⁸

I maj hade ett matpaket äntligen letat sig fram till Dobřichovic och Ida tackade, »oljan är mycket smaklig och närande«, men beklagade att de inte hört något om möjligheterna att komma till Sverige: »Tyvärr vi hava ännu inte besked i vår angelägenhet och naturligtvis vi äro otåliga.«²⁹

Herbert Felix var etablerad i Eslöv. Han hade gjort succé. Framtiden var tryggad. Men just denna trygghet, så skild från föräldrarnas och broderns eländiga och hopplösa tillvaro, plågade honom. Fanns det verkligen inte mer han kunde göra?

När Herbert efter sin flykt i september 1938 fick veta att Tjeckoslovakien hade mobiliserat föresvävade det honom, åtminstone för en stund, att återvända och slåss. Då visste han inte vilket öde föräldrarna och Willi skulle gå till mötes.

Herbert var naturligtvis brinnande antinazist, men successivt infann sig också en annan känsla, en annan övertygelse, mer personlig än politisk. Hans land var ockuperat. Familjens fabrik hade beslagtogs. Och nu höll Hitler på att beröva honom Ida, Fritz och Willi. Han fattade sitt beslut.

➤ Den 24 september 1942 skickade Herbert Felix ett brev till de exiltjeckiska myndigheterna i London och anmälde sig för krigstjänst. Innehållet tyder på att löjtnant Felix verkligen ville göra en insats i den väpnade kampen: »Jag förklarar härmed att jag till följd av den stora mängden officerare och reservofficerare i den tjeckiska armén är villig att tjänstgöra som menig.«³⁰

Hans framställan följdes i oktober av ett rekommendationsbrev till London från Vladimir Kucera, en tjeckisk diplomat i Stockholm. Kucera påpekade att Herbert »personligen och omedelbart« ville ta itu med ett ockupationsstyre som »utsatt hans föräldrar för så mycket smärta« och tillade: »När det gäller hans politiska tillförlitlighet hyser jag naturligtvis inte det ringaste tvivel.«³¹

En antydan om Herberts planer återfinns möjligen redan i protokollet från aprilmötet i styrelsen för P Håkansson's Konserver. Styrelsen accepterade att »taga en livförsäkring å hans liv på 100 000 kronor.«³²

Ett drygt halvår senare kom det ytterligare en begäran till styrelsen

som behandlades när Ivar M G Sandberg redogjorde för Herberts nya anställningskontrakt för perioden 1942–1952:

»I samband härmed upplyste ordföranden, att disponent Felix hemställt om tjänstledighet för den händelse han skulle bli av tjeckiska regeringen i London inkallad till krigstjänst. Styrelsen beviljade disponent Felix hemställan samt uppdrog åt ordföranden att, då saken blir aktuell, vidtaga erforderliga dispositioner i fråga om bolagets ledning samt därefter underställa åtgärderna styrelsens prövning.«³³

Edvard Beneš exilregering var baserad i London. Böhmen och Mähren var tyska protektorat, ett förhållande som det neutrala Sverige var tvingat att acceptera. Vart skulle Herbert vända sig? Han kontaktade den brittiska legationen i Stockholm, där han genomgick allierad mönstring i början av 1943.

Herbert Felix blev inte inkallad. Han anmälde sig frivilligt.³⁴

Dessutom vidtog han två praktiska åtgärder. Den första var att säkra Kerstins försörjning. Hon var driftig och orädd och Herbert ansåg att hon kunde göra stor nytta i firman medan han var borta. Ivar M G Sandberg delade hans uppfattning. Kerstin blev försäljningschef och skulle de närmaste två åren ha en ambulerande tillvaro mellan Eslöv och Stockholm. Ingenjör Yngve Rosenqvist utsågs till tillförordnad disponent. Herberts lön delades mellan honom själv och Kerstin. I historieskrivningen kring företaget, och även hos Kerstin Cruickshank, har det hetat att hon tog över ledningen. Riktigt så var det inte, vilket framgår av styrelseprotokollen.³⁵

Anna Svensson började arbeta på Håkanssons orderavdelning när kriget fortfarande pågick. Drygt sextio år senare har hon en klar minnesbild av Kerstin: »Hon var där, men det var Rosenqvist som var min chef. Hon reste ut och besökte kunder, gick sin egen väg och frågade aldrig, hur går det, har vi fått mycket order.«³⁶

Den andra åtgärden som Herbert vidtog var att nedteckna allt vad han hade lärt sig om grönsaker, frukt och konserver. Det var ett ytterst detaljerat dokument på 47 sidor som kallats »Herbert Felix testamente«.

Han föreskrev exakt vilken sorts gurkfrön som skulle användas: Rhensk druvgurka eller Cavallius, absolut inte Västerås druvgurka, »då gurkorna av denna stam bli så tjocka att de mjukna under jäsningen«. Han informerade om hur gurkorna skulle sås, »i rader som äro cirka 120 cm belägna från varandra«, och när det skulle ske, »omkring den 20 maj«. Mjuka eller krokiga gurkor som inte kunde användas skulle säljas för en tredjedel av priset, men sådana gurkor fick icke utgöra mer än 10 procent av en leverans.

Han fortsatte, sida upp och sida ned, tills han avslutade med att slå fast att »lagerfat av kvistfri furu om 3 000 liter« var särskilt lämpliga för lingon, saft och äppelmos, men att moset inte fick vara för varmt när det hälldes i karen.³⁷

Det låg i Herberts eget intresse att verksamheten fungerade under hans frånvaro. Men med tanke på »testamentets« omfattning och detaljrikedom ligger det nära till hands att han med detta dokument också ville rädda släkten Felix kunskaper och erfarenheter åt framtiden. Den ende som var lika insatt som han själv, Fritz Felix, var dödsmärkt av nazisterna och själv kunde Herbert inte vara säker på att någonsin återvända till fabriken.

➤ Så kom de sista breven, de sista nödroppen, från Dobřichovic till Eslöv. »Nu har det blivit allvar«, skrev Ida. »Vi ger oss iväg vid gott mod och fortsätter att hoppas på Guds hjälp. Håll er friska och tänk också på oss. Willi gör allt han kan för sina föräldrar. Måtte Gud beskydda honom också. Jag ger ännu inte upp hoppet om att få träffa er, mina älskade barn. Innerligt tack igen för kärlek och omtanke! Innerligast omfamnar jag Er i kärlek. Er mor.«

Nedtill skrev Fritz: »Vi vet ännu inte vart vi skall, om vi skall till Theresienstadt eller direkt till Polen.«

Därefter noterade han, mycket tydligt, sitt eget, Idas och Willis »transportnummer« – som om han hoppades att Herbert skulle komma och leta efter dem:

A.A.W.II43.

A.A.W.II44.

A.A.W.II42.

Willi skrev till sin bror i Sverige: »Jag har utsetts till transportläkare, och vi reser i morgon. Kanske kan det vara till fördel för föräldrarna. Hursomhelst lovar jag att till det yttersta anstränga mig för föräldrarna och göra vad jag kan ... Vi reser vid glatt mod och med full kraft in i den mörka framtiden.«

Även Willi verkade hysa förhoppningar om att hans bror skulle kunna rädda dem: »Gör allt Du kan och var av hjärtat hälsad.«³⁸

Herbert Felix var redan på väg.